

УДК 159.923.2

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4\(9\)-448-458](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4(9)-448-458)

Стельмах Оксана В'ячеславівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології та педагогіки, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів, вул. Клепарівська, 35, тел.: (380)-680334915, <https://orcid.org/0000-0002-4097-6388>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕЦЕНТРАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Анотація. У статті здійснено теоретичний та емпіричний аналіз децентрації підлітків. Описано підходи до визначення поняття децентрації. Децентрація полягає у тому, що людина при зіткненні з позиціями іншої особистості, змінює власну точку зору. Безпосереднє спілкування з іншими людьми є джерелом децентрації особистості, під час якого відбувається зіткнення певних точок зору, поглядів та уявлень. Тому, при формуванні навичок децентрації особистість здатна прийняти роль іншої людини, подивитись з іншої сторони на ситуацію та певним чином вплинути на ефективність комунікації.

Проаналізовано три сфери децентрації: когнітивна, афективна та змістова. Когнітивна сфера децентрації проявляється у здатності особистості змінювати пізнавальну перспективу, при цьому враховувати погляди інших людей, водночас, об'єктивно презентувати власну точку зору на певну ситуацію. Децентрація у змістовій сфері сприяє розумінню себе у світі відносин з іншими. Так, джерелом децентрації є співпраця у кооперативній діяльності, яка вимагає здатність регулювати власну точку зору із усіма іншими. Афективна сфера децентрації характеризується проявом емпатії та здатності «відчутти» іншого.

Підлітковий вік у концепції Ж. Піаже розглядається як вік останньої фундаментальної децентрації – дитина звільняється від конкретної прив'язаності до даних у полі сприйняття об'єктів і починає розглядати світ з точки зору того, як його можна змінити. Важливою особливістю становлення децентрації у підлітковому віці є також те, що особистість починає цікавитися питанням смислу, проявляє інтерес до слів інших людей і смислу, закладеному в цих словах.

З метою вивчення психологічних особливостей децентрації підлітків проведено емпіричне дослідження. У результаті дослідження встановлено, що у підлітків переважає: спрямованість на себе, середній рівень розвитку емпатії, середній рівень тривожності та ригідності; високий рівень екстравертності, низький рівень суб'єктивного відчуття самотності та конкуренція як стиль поведінки у конфліктних ситуаціях.

Ключові слова: децентрація, емпатія, самооцінка, спрямованість особистості, тривожність.

Stelmakh Oksana Vyacheslavivna, PhD (Psychology), senior lecturer at the Department of Practical Psychology and Pedagogy, Lviv State University of Life Safety, Lviv, Kleparivska St., 35, phone: (380)-680334915, <https://orcid.org/0000-0002-4097-6388>

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADOLESCENT PERSONALITY'S DECENTRATION

Abstract. The article provides a theoretical and empirical analysis of the decentration of adolescents. Approaches to the definition of the concept of decentration are described. Decentration consists in the fact that a person, when confronted with the positions of another personality, changes the own point of view. Direct communication with other people is a source of the personality's decentration, during which there is a clash of certain points of view, views and ideas. Therefore, while developing skills of decentration, a person is able to take on the role of another person, look at the situation from the other side and in some way influence the effectiveness of communication.

Three spheres of decentration are analyzed, namely: cognitive, affective and semantic ones. The cognitive sphere of decentration is manifested in a person's ability to change the cognitive perspective, while taking into account the views of other people, and, at the same time, objectively presenting their own point of view on a certain situation. Decentration in the semantic sphere contributes to understanding oneself in the world of relations with others. Thus, the source of decentering is cooperation in mutual activities, requiring the ability to regulate the own point of view with everyone else. The affective area of decentration is characterized by the manifestation of empathy and the ability to "feel" the other.

Adolescence in Piaget's concept is considered as the age of the last fundamental decentration - the child is freed from specific attachment to data objects in the field of perception and begins to consider the world from the point of view of how it can be changed. An important feature of the decentration formation in adolescence is that a person gets interested in the issues of meaning, shows interest in the other people's words and the meanings inherent in these words.

In order to study the psychological characteristics of the decentration of adolescents, an empirical study was carried out. The study found out that adolescents are dominated by: self-centeredness, average level of empathy, average level of anxiety and rigidity; high level of extroversion, low level of subjective feeling of loneliness and competition as a style of behavior in conflict situations.

Key words: decentralization, empathy, self-esteem, personality orientation, anxiety.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство постійно модернізується, змінюється, перебуває в безперервному розвитку. У зв'язку з цим змінюються вимоги до взаємин між людьми, в основі яких є взаємоповага, розуміння, здатність сприймати точки зору інших людей. Основою положною складовою ефективною та успішною взаємодією є децентрація, як механізм спілкування, що являє собою здатність особистості бачити різні точки зору, координувати власну точку зору і власні дії з уявленнями та діями іншої людини. Розвиток децентрації сприяє вдосконаленню навичок спілкування та впливає на розвиток зрілості особистості.

Особливо важливим періодом для розвитку децентрації є підлітковий вік. Адже сучасне суспільство потребує від молодого покоління наявності сформованих умінь децентрації, що забезпечить успішну взаємодію з оточенням і допоможе конструктивно врегульовувати конфлікти. Відтак, сьогодні надзвичайно важливо вивчити психологічні особливості децентрації особистості підліткового віку.

Децентрація як особистісна властивість забезпечує взаємне глибоке розуміння на рівні діалогу та співпраці. Діалогічне спілкування, на відміну від монологічного, характеризується тим, що співбесідник скерований на форму спілкування та ставлення до партнера, а не лише на предмет, про який йде мова.

Децентрацію варто розглядати через поняття «розуміння». Так, представники когнітивної психології вважають, що феноменологія розуміння розкривається, насамперед, в ситуаціях нерозуміння, тому будь-яке розуміння є суб'єктивним. Розуміння є тим чинником, що впливає на результат досягнення інформації.

Діалогічна природа розуміння допомагає вибудувати сенс, уподібнивши його із власним досвідом. Отримана зовні інформація може бути зрозумілою, важко зрозумілою або зовсім незрозумілою. На це впливають ситуації відчуження чи небажання сприймати інформацію.

Децентрація вважається одним із важливих механізмів, що впливає на об'єктивність розуміння та тлумачення інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні психологічні дослідження феномену децентрації як пізнавального егоцентризму особистості розглядали такі вчені, як П. Гальперін, Т. Гура, М. Боришевський, Г. Костюк, С. Максименко. Дослідженню децентрації як механізму соціальної перцепції присвячені роботи Н. Мізіної, І. Іщенко, Л. Гояло тощо.

Вважається, що поняття «децентрація» вперше вводить в науковий обіг швейцарський психолог і філософ Жан Піаже. Відомо, що до появи досліджень Ж. Піаже мислення дитини зрівнювали з мисленням дорослого, воно розглядалось як недостатньо розвинене мислення дорослого.

Вчений вважав, що процес переходу від дитячого мислення до дорослого відбувається у трьох стадіях:

1) аутистичне мислення – вроджений тип мислення, який не соціалізований і підпорядкований принципу задоволення («роблю те, що хочу»);

2) егоцентричне мислення – співвіднесення принципу задоволення («роблю те, що хочу») і принципу реальності («роблю те, що повинен»). Саме на цій стадії відбувається перехід від егоцентричної позиції дитини до децентрації, коли вона вчиться соціалізуватись і враховувати думку інших людей;

3) соціалізоване мислення - спрямоване на пізнання навколишнього світу, а не на утвердження власної точки зору [1].

Децентрація – один із механізмів розвитку пізнавальних процесів особистості, формування її моральної зрілості і вдосконалення навиків спілкування; функціонує на основі здатності до сприйняття точки зору іншої людини [5]. Децентрація – одне із ключових понять теорії Ж. Піаже, в якій вона проявляється як механізм подолання егоцентризму і означає процес перетворення сенсу образів, понять і уявлення суб'єкта шляхом прийняття точок зору інших людей.

Варто зазначити, що В. Франкл підтримує думку Ж. Піаже, що децентрація – це механізм розвитку індивіда під час перетворення уявлень та понять, смислу образів особистості, з урахуванням певних точок зору інших індивідів. Вчені Б. Д. Паригін та І. С. Кон пояснювали децентрацію як здатність особистості до прийняття власної соціальної ролі та ролі іншої людини.

Т. Пашукова, проводячи дослідження зазначила, що децентрація, емпатія та рефлексія є способами міжособистісного розуміння особистості. Також, дослідниця визначила, що прояв децентрації залежить від типу міжособистісних стосунків партнерів, які взаємодіють. [3].

С. Кузікова і Т. Щербак вивчали детермінанти розвитку децентрації особистості юнацького віку та встановили значні гендерні відмінності в результатах. Так, виявлено, що у жінок більше розвинена емпатія, ніж у чоловіків, проте жінки є більш егоцентричні та обирають суперництво у вирішенні конфліктної ситуації, що свідчить про низьку децентрацію. Також, дослідники зазначили, що у чоловіків та жінок розвиток децентрації відбувається по-різному [2].

О. В. Завгородня вивчала децентрацію у гендерному аспекті та провела теоретичний аналіз, щодо зв'язку децентрації із андрогінністю та фемінністю, тобто зміщенням мотиваційно-ціннісної домінанти з егоцентричних і групоцентричних прагнень на універсально-милосердні та альтруїстичні.

В. Агеєва та М. Абалкіна зазначають, що децентрація робить можливим розуміння іншого не лише на раціональному, дискусійно-логічному рівні, а й на рівні відчуттів, емоцій, почуттів іншої людини. Це розуміння відбувається за допомогою емоційного проникнення у внутрішній світ, думки та почуття іншого [4].

Також, досліджуючи децентрацію науковці виділяють три сфери її прояву: афективна, когнітивна та змістова. Так, когнітивна сфера децентрації особистості проявляється у здатності змінювати пізнавальну перспективу, при цьому враховувати погляди інших людей, та водночас, об'єктивно презентувати власну точку зору щодо певної ситуації.

Для афективної сфери децентрації характерно прояв емпатії та здатності «відчути» іншу людину. Тобто, це здатність особистості до емоційного прояву щодо переживання іншої людини. Під час рефлексії людина ніби «проникає у світ» іншого, а завдяки емпатії проявляє своє співпереживання емоцій та почуттів іншого.

Змістова сфера децентрації сприяє здатності особистості зрозуміти себе у світі стосунків з іншими. Індивід сприймає іншу людину як цінність «співбуття», а не як засіб реалізації цілей. Підґрунтям децентрації є пізнання, а для того, щоб пізнати об'єкти, суб'єкт повинен діяти спільно з ними. Так, джерелом децентрації є співпраця у кооперативній діяльності, яка вимагає здатність регулювати власну точку зору із усіма іншими.

Під час зіткнення власної думки підлітка з думкою іншої особистості виникає сумнів, що спонукає до перетворення смислів уявлень, образів, понять у своїй позиції. Саме тому, у процесі комунікації важливим є не сама подача інформації, а смисл, який вкладений в суть розмови. Спільна діяльність, спілкування, ігри дозволяють підлітку уявити себе на місці іншого, що у свою чергу сприяє формуванню соціальної спрямованості (розуміння ролі інших людей).

Підлітковий вік – це час інтенсивного формування поглядів, ідеалів, системи ціннісних уявлень, на які впливає багато факторів. Важливе значення має вплив цінностей осіб, референтних для підлітка. Суперечливе становище підлітка виражається зовні в дисгармонії у важливих системах стосунків (батьки, вчителі, ровесники, ставлення до себе).

Важливою особливістю становлення децентрації у підлітковому віці є також те, що особистість починає цікавитися питанням смислу, проявляє інтерес до слів інших людей і смислу, закладеному в цих словах.

Формулювання цілей статті. Виходячи з актуальності, метою статті є емпіричне вивчення психологічних особливостей децентрації особистості підліткового віку.

Для розв'язання реалізації даної мети статті було використано наступні методи:

– теоретичні: аналіз психологічної літератури, порівняння, класифікація, узагальнення вихідних даних для з'ясування змісту базових понять дослідження;

– емпіричні: Методики «Визначення спрямованості особистості» (Б. Басса); методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (В. В. Бойко); методика самооцінки, тривожності, ригідності та екстравертності (Д.Моудслі); методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності (Д.Расела і

М. Фергюсона); методика К.Томаса діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки.

Виклад основного матеріалу. З метою проведення емпіричного дослідження психологічних особливостей децентрації особистість підліткового віку, задіяно 42 підлітки, віком від 13 до 16 років. Дослідження проводилось за допомогою соціальних Інтернет-мереж. Респонденти були попереджені про мету дослідження і проінструктовані відносно правил надання відповідей.

На основі теоретичного аналізу, ми встановили, що для децентрації підлітків важливо спрямованість особистості на спілкування, високий рівень емпатійності, екстравертності, здатності до співпраці у конфліктних ситуаціях тощо.

Першою методикою, яку ми використали у нашому дослідженні була методика «Визначення спрямованості особистості (Б. Басса)» (див.Рис.1). За результатами даної методики встановлено, що серед підлітків переважає спрямованість на спілкування (С) (45,2%).

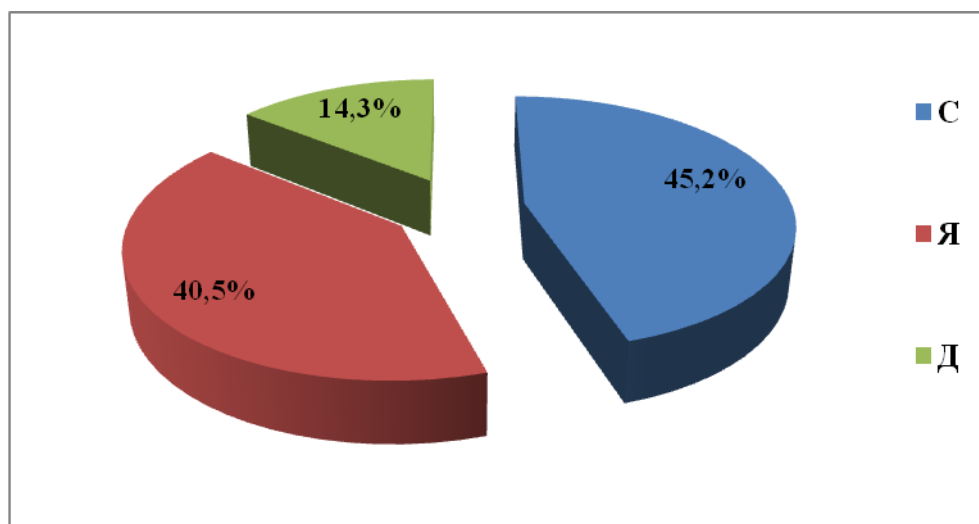

Рис. 1. Типи спрямованості підлітків

Це свідчить про те, що підлітки прагнуть в першу чергу підтримувати стосунки з людьми. Для того, щоб задовільнити потребу у спілкуванні та емоційних стосунках з людьми, вони активно приймають участь у спільній діяльності, орієнтуються на соціальне схвалення та залежать від групи. Саме тому, спрямованість особистості на спілкування відіграє важливу роль у децентрації.

Для 40,5% підлітків характерна спрямованість на себе (Я). Такі підлітки прагнуть до влади, потребують винагородження, при чому здатні проявляти агресивність при досягненні статусу. Вони тривожні, активно проявляють себе у суперництві.

Також, у групі є учні, які спрямовані на діяльність (Д) (14,3%). Вони зацікавлені у вирішенні ділових проблем, виконують свої завдання якісно,

спрямовані на ділову співпрацю, та відстоюють власну думку. Яка буде корисна для досягнення спільної мети.

Так, як було зазначено, що на децентрацію підлітків впливає прояв емпатії, ми визначили рівень емпатійних здібностей, за допомогою методики «Діагностика рівня емпатійних здібностей» В. В. Бойко. Проаналізуємо отримані результати (див. Рис. 2.).

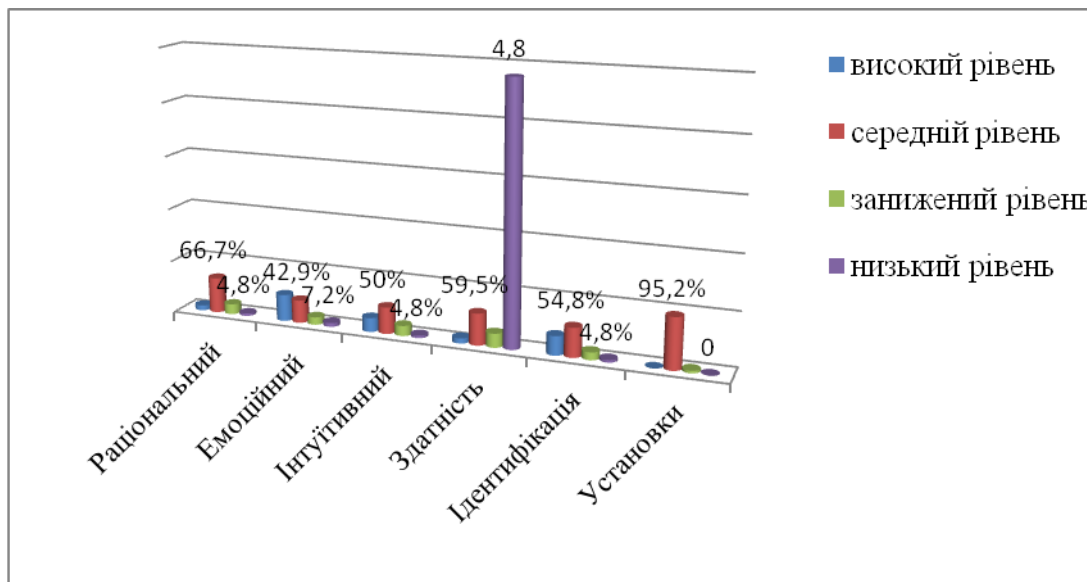

Рис. 2. Розподіл показників емпатійних здібностей підлітків

Отже, за результатами дослідження - емоційний канал є провідним компонентом емпатії у всіх респондентів. Емоційний канал показує здатність особистості емоційно резонувати з іншими, проявляти співпереживання. Високі показники емоційного каналу емпатії зафіксовані у 50% досліджуваних, 42,9% підлітків мають середній рівень, у 14,3% - занижений рівень, решта (7,2%) мають низький рівень емоційного каналу.

Також, виявлено, що ідентифікація в емпатії є значущим компонентом для підлітків. Тобто, це свідчить про те, що такі особи вміють поставити себе на місце іншої людини та зрозуміти її емоції. Так, 35,7% респондентів мають високий рівень розвитку ідентифікації, що сприяє розвитку емпатії, у 54,8% підлітків виявлено середній рівень, 14,3% осіб — із заниженим рівнем, низький рівень розвитку ідентифікації емпатії встановлено у 4,8% респондентів.

Також, у ході нашого дослідження ми визначили рівень самооцінки, тривожності, екстравертності та ригідності підлітків, за допомогою методики Д.Моудслі.

Отже, у підлітків переважає середній рівень тривожності (45,2%). Для 28,6% досліджуваних характерний високий рівень тривожності. Такі учні, зазвичай, мають проблеми у спілкуванні, вони невпевнені в собі, постійно очікують неприємні ситуації, в конфліктних ситуаціях ведуть себе розгублено. У 26,2% осіб виявлено низький рівень тривожності. Такі підлітки впевнені у

собі, активно вступають в контакт з іншими, ініціативні. Це свідчить про те, що для розвитку децентрації характерний низький рівень тривожності.

Високий рівень екстравертності переважає у 47,6% респондентів; для 35,7% характерний середній рівень; та у 16,7% - низький рівень. Отже, більшість респондентів прагнуть до спілкування, відкриті та легко адаптуються до середовища.

За рівнем ригідності ми отримали наступні результати: у 28,6% підлітків високий рівень; 54,8% осіб із середнім рівнем; 16,6% респондентів мають низький рівень ригідності.

Для визначення типу поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях ми використали методику К.Томаса «Діагностика схильності особистості до конфліктної поведінки» (див.Рис 3.). Діагностика схильності підлітків до конфліктної поведінки за тестом К.Томаса дозволяє виявити основні позиції, форми поведінки, які займає особистість під час взаємодії: конкуренція, співпраця, компроміс, уникнення.

Стиль конкуренції переважає у 28,6% досліджуваних. Такі підлітки дуже активні, вирішують основні питання власними шляхами, прагнуть домінувати, здатні до вольової дії, задовольняють в першу чергу власні потреби. Кінцевим результатом є відсторонення однієї сторони іншою в конфлікті.

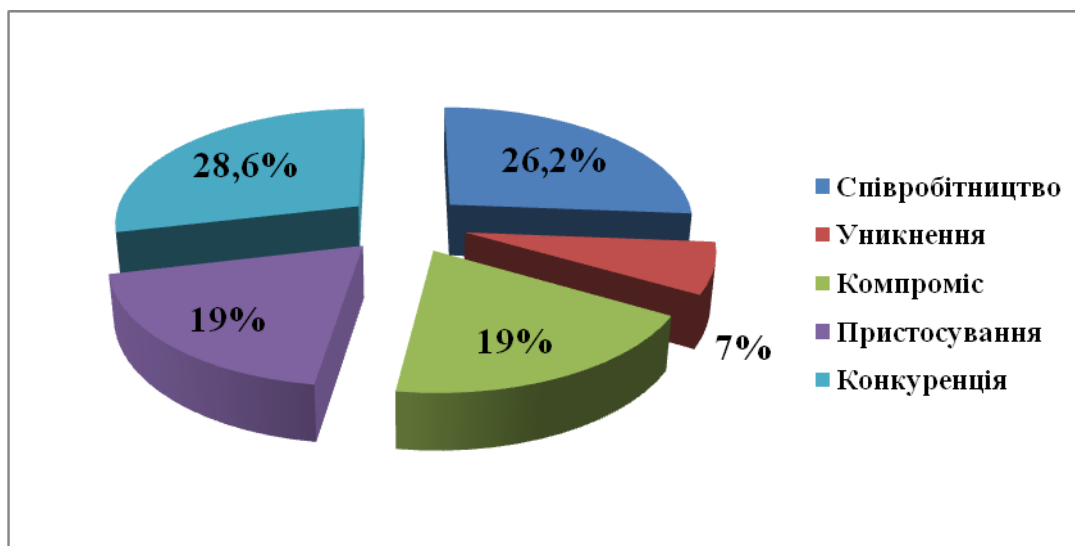

Рис. 3. Розподіл стилів поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях

У 26,2 % учнів переважає стиль співпраці. Особистість із стилем співпраці - ініціативна, відстоює свої інтереси, спрямована на пошук результатів, вигідних для обох сторін, відкрита. Кожна із сторін конфлікту намагається задовольнити інтереси та бажання іншої. Для того, щоб ефективно вирішити конфлікт потрібно прикласти зусилля для пошуку прихованих інтересів співрозмовника та знайти спосіб задоволення бажань для обох сторін.

Тому, під час співробітництва кожен зі сторін повинен виразити свої бажання, потреби, почути іншого та прийняти альтернативне рішення, яке буде для обох сторін вигідне.

Стиль компромісу характерно для 19% досліджуваних. Такі учні здатні певною мірою поступатися власними інтересами, активні і раціональні, завжди висувають різноманітні взаємовигідні пропозиції, мають потребу у співпраці. Часто компроміс вважають як найбільш ефективну позицію у конфліктній ситуації. Проте, під час компромісу конфлікт не зовсім вирішується, адже людина не отримує задоволення своїх потреб та бажань. В деяких ситуаціях компроміс є останнім способом вирішення конфлікту.

Також, виявлено, що у 19% підлітків переважає стиль пристосування – особистість достатньо конформна, намагається спільно діяти з іншою особистістю, погоджується з нею за всіма питаннями, турбується про інтереси і бажання іншого і при цьому ніколи не намагається відстоювати свої інтереси. В певній мірі даний стиль поведінки у конфліктній ситуації нагадує ухилення. Проте, під час пристосування людина приймає участь у ситуації і таким чином виконує дію. В таких ситуаціях людина без опору віддає перевагу опонентові. Але з іншої сторони цей стиль може мати свої переваги, якщо застосовувати його як свідому тактику.

Стиль уникнення виявлено у 7% учнів. Такі підлітки пасивні, але достатньо раціональні, не створюють напруженості в стосунках, свідомо ухиляються від проблем або фактично заперечують конфлікт. Під час такого стилю поведінки у конфліктній ситуації людина може „грюкати дверима”, не розмовляти з опонентом, або в неї можуть проявлятися психосоматичні захворювання. В таких випадках конфлікт не вирішується. Стиль уникнення можна застосовувати лише в тих ситуаціях, коли проблема не важлива для людини, або коли не має інших варіантів.

Потрібно зазначити, що для децентрації підлітків характерно використання таких стилів поведінки у конфліктах, як компроміс та співробітництво. Адже, використовуючи саме ці стилі можна зрозуміти позицію іншого і знайти спільне вирішення проблеми.

Також, на децентрацію особистості впливає відчуття самотності, яке здатне підсилюватись і послаблюватись залежно від динамічних змін в індивідуально-психологічних особливостей людини. Важливо зазначити, що ця проблема дуже гостро постає саме в підлітковому віці, найскладнішому періоді формування особистості. Адже, якщо підліток буде відчувати себе самотнім, то він не зможе бути відкритим до інших. Саме тому ми провели методику діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності (Д.Расела і М. Фергюсона).

Результати діагностики показали, що 59,5% підлітків мають низький рівень суб'єктивного відчуття самотності, 35,7% – середній та 4,8% – високий рівень (див. Рис. 4).

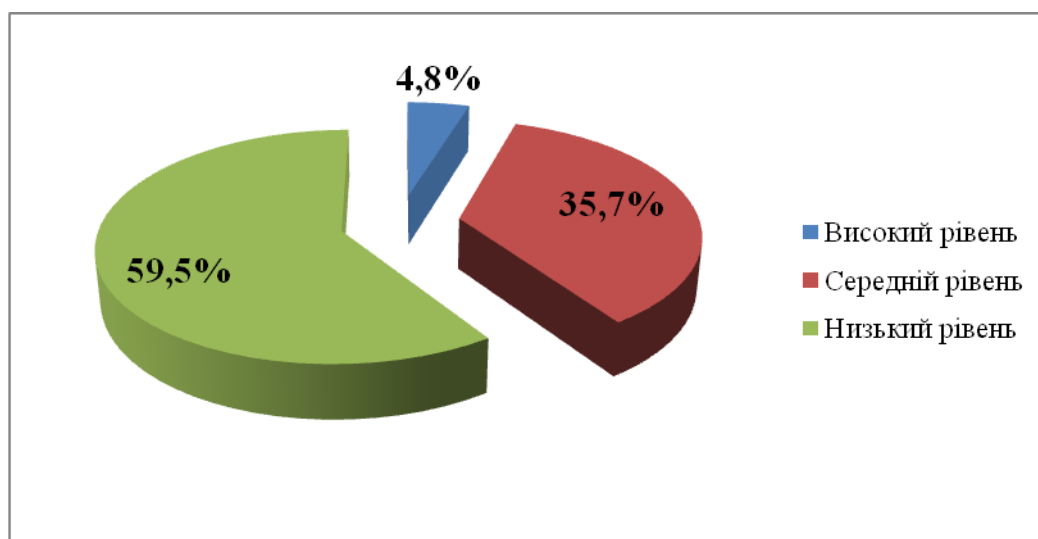

Рис. 4. Рівні суб'єктивного відчуття самотності підлітків

Таким чином, це свідчить про те, що стан самотності займає важливе місце в структурі особистості підліткового віку. Для 35,7% підлітків самотність є проблемою, це проявляється у негативному ставленні до світу та до самого себе. Такі підлітки переживають самотність за певних ситуацій. 4,8% підлітків мають почуття самотності високого рівня. Це свідчить про те, що чим вищий рівень самотності, тим менше людина буде розкриватись, контактувати з іншими, що відповідно негативно впливатиме на децентрацію підлітків.

Висновки із цього дослідження і далі перспективи в цьому напрямку. Децентрація полягає у зміні власної позиції, точки зору під час зіткнення, співставлення та інтеграції особистості з тими позиціями, котрі відрізняються від власної. Децентрований підліток характеризується як особистість, яка здатна налагодити контакт з іншими, знайти спосіб досягнення поставлених цілей, проявляючи взаєморозуміння та емпатійність до інших.

Децентрація є механізмом сприйняття людини в її стосунках з іншими людьми. Тому феномен децентрації тісно переплітається з поняттями ідентифікації, рефлексії й емпатії.

У результаті дослідження психологічних особливостей децентрації встановлено, що у підлітків переважає: спрямованість на себе, середній рівень розвитку емпатії, середній рівень тривожності та ригідності; високий рівень екстравертності, низький рівень суб'єктивного відчуття самотності та конкуренція як стиль поведінки у конфліктних ситуаціях.

Проведене дослідження не є вичерпним та передбачає подальшого розроблення корекційної програми розвитку децентрації підлітків.

Література:

1. Карабанова О. А. Вікова психологія. Конспект лекцій. - 2005. - С.82-83
2. Кузікова С. Б., Щербак Т. І. Психологічні особливості становлення децентрації в юнацькому віці. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2019. № 3. С. 65–73

3. Пашукова Т.И. Децентрация в условиях кооперативного и конкурентного взаимодействия: автореф. дис. на соискание наук. степени доктора психол. наук: спец. 19.00.05 "Социальная психология"/ Т.И.Пашукова. – М., 1985. – 22с.

4. Соболева К.В. Психологічні особливості децентрації у ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / К. В. Соболева; НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. - Київ, 2015.- 237 с.

5. Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия / С.С. Степанов. – Москва : Эксмо-Пресс, 2003. – 640 с.

References:

1. Karabanova, O. A. (2005). *Vikova psykhologhiia. Konspekt lektsii [Age-related psychology. Lecture notes]*. Moscow: Arus-Press [in Russian].

2. Kuzikova, S. B., & Shcherbak, T. I. (2019). *Psykhologichni osoblyvosti stanovlennia detsentratsii v yunatskomu vitsi [Psychological features of decentration in adolescence]*. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu [Scientific Bulletin of Kherson State University]*. Herson: Vydavnychiy dim "Gelvetyka" [in Ukrainian].

3. Pashukova, T. I. (1985). *Detsentratsiya v usloviyah kooperativnogo i konkurentnogo vzaimodeistviya: avtoref. dys. na soiskanie nauk. stepeni doktora psyhol. nauk: spets. 19.00.05 "Sotsyalnaia psykhologhiia" [Decentration in conditions of cooperative and competitive interaction: Abstract of doctoral thesis in psychology: spec. 19.00.05 "Social psychology"]*. Moscow. [in Russian].

4. Sobolieva, K. V. (2015). *Psykhologichni osoblyvosti detsentratsii u rannomu yunatskomu vitsi : dys. ... kand. psyhol. nauk : 19.00.07 [Psychological features of decentration in early adolescence: Ph.D thesis in Psychology : 19.00.07]*. Kyiv: NAPN Ukrainy, In-t psykhologii im. H. S. Kostiuca. [in Ukrainian].

5. Stepanov, S. S. (2003). *Populiarnaia psykhologhycheskaia entsyklopedyia [Popular psychological encyclopedia]*. Moscow: Eksmo-Press. [in Russian].